

JONGE MAN MET EEN SCHEDEL

Jonge man met een schedel, circa 1519. Bartsch 174

Lucas van Leyden,
Gravure, 184 x 145 mm,

Pieter C. Vis, studentnummer 3067785
Rhenen, 29-10-2008

Onderzoekwerkgroep beeldende kunst 1600 - 1800, cursus 2008-2009
Kunstenaarsportretten uit de lage landen
Docent Prof. Dr. Peter Hecht
Faculteit Geesteswetenschappen , Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis
Universiteit Utrecht

JONGE MAN MET EEN SCHEDEL

1 LUCAS VAN LEYDEN: ZIJN LEVEN

Figuur 1 Karel van Mander,
Jan Saenredam 1604 naar
Goltzius

Over Lucas van Leyden is weinig meer bekend dan wat Karel van Mander in zijn *Schilder-Boeck* over hem heeft geschreven. Bedacht dient te worden dat Van Mander ruim zeventig jaar na het overlijden van Van Leyden zijn boek publiceerde en dat er nauwelijks bewijsmateriaal in de vorm van brieven of andere stukken uit die periode overgeleverd is. Toch heeft later onderzoek tot nog toe weinig feiten kunnen weerleggen.

Van Mander schrijft dat Lucas geboren is in Leiden in mei of juni 1494. Door sommige kunsthistorici wordt dit bestreden; zij stellen het geboortjaar – zonder overigens dit feitelijk te ondersteunen – liever op 1489. Vader Huygh Jacobsz was volgens Van Mander een uitstekend schilder, bij wie Lucas de eerste beginselen van het vak leerde. Ook zou hij in de leer zijn geweest bij Cornelis

Engbrechtsz., een schilder uit Leiden.¹ Van Mander vermeldt over de opleiding als graveerder, dat de jonge kunstenaar het vak geleerd zou hebben van een harnasmaker (die ervaring had met het etsen) en een goudsmid. Er zijn al vroeg voorbeelden van Lucas' talent voor het graveren: in 1508 maakte hij een vrije grote gravure *Mohammed en de monnik Sergius*. Hij was toen 14 jaar en dat vinden sommige geleerden kennelijk dusdanig jong dat zij het geboortjaar liever op 1489 houden.

Figuur 2 Lucas van Leyden, Albrecht Dürer 1521
zilverstift

In 1521 vindt in Antwerpen een ontmoeting plaats tussen Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, wat door de laatste kort is gememoreerd in zijn dagboek (...ist ein Kleins Männlein...). Ook heeft Dürer tijdens deze kennismaking een zilverstifttekening van Lucas gemaakt. Deze wordt traditiegetrouw geïdentificeerd met Dürers zilverstifttekening van een jonge man met een hoed in de collectie van Musée des Beaux-Arts te Lille. Zoals veel andere kunstenaars werd Van Leyden door Dürer geïnspireerd, maar ook Dürer zal inmiddels van deze Leidse graveur hebben gehoord getuige de wens hem te spreken en zelfs van deze kleine man een tekening te maken.

Op drieëndertigjarige leeftijd was Lucas een bemiddeld mens en inmiddels getrouwd met een adellijke dame, Lysbeth van Boschhuijzen. Het huwelijk bleef kinderloos, maar er is wel sprake van een onwettige dochter die een zoon kreeg, vernoemd naar zijn grootvader. Lucas heeft weinig

gereisd; Van Mander vermeldt dat hij niet veel verder is gekomen dan Zeeland en Vlaanderen. Op een van zijn reizen, vermoedelijk in 1527, ontmoet hij Jan Gossaert van

¹ Er bestaat weliswaar een gravure van Cornelis Engbrechtsz gemaakt door Hendrik Hondius in 1610, maar vermoedelijk is deze gebaseerd op de mededeling van Carel van Mander, zie Vos, Rik, *Lucas van Leyden*, Bussum 1978 p. 35

Mabuse, een Zuid-Nederlandse kunstschilder, prentmaker en ontwerper. Gossaert werkte voor belangrijke adellijke personen en was in Italië geweest waar hij veel Renaissance invloeden onderging. Met hem reist Van Leyden door naar Antwerpen; vermoedelijk was dit aanleiding om elementen van het werk van Mabuse over te nemen. Juist na een dergelijke reis is Van Leyden ziek geworden – volgens Van Mander daarna zes jaar bedlegerig – en overleed in 1533/34 op vrij jonge leeftijd (39 jaar).

2 OVER HET OEUVERE VAN LUCAS VAN LEYDEN

In het relatief korte leven van Lucas van Leyden kan toch gesproken worden over een vrij groot oeuvre, bestaande uit 173 etsen en gravures, 25 houtsneden, 18 schilderijen/ triptieken en 30 tekeningen. De aantallen zijn indicatief en gebaseerd op de catalogus *Lucas van Leyden* van Rik Vos. Ook ontbreekt een compleet beeld van de boekillustraties van deze kunstenaar. Vos beschrijft de toeschrijvingsproblematiek die inherent is aan het werk van Van Leyden.² Het is niet altijd duidelijk of deze Leidse kunstenaar de ware *inventor* is van al het werk dat aan hem toegeschreven wordt en vice versa. Datering ontbreekt soms en zijn werk is – al of niet gesigineerd – vaak gekopieerd om niet te zeggen vervalst. Bovendien kunnen door gemakkelijke verspreiding afdrukken verloren zijn gegaan of in particulier bezit terecht zijn gekomen.

Driekwart van de gravures en etsen hebben betrekking op Bijbelse onderwerpen, het profane deel is vrij divers en loopt qua onderwerpkeuze uiteen van allegorische voorstellingen, portretten, ornamenten tot onderwerpen uit de klassieke oudheid. De houtsneden omvatten bijna uitsluitend Bijbelse voorstellingen en de schilderijen hebben ongeveer dezelfde verdeling als de prenten, zij het met fractioneel minder christelijke verhalen. De verkoopbaarheid van de prenten speelde een belangrijke rol en Bijbelse voorstellingen waren zeer in trek in de roerige periode van de vroege zestiende eeuw.

Lucas van Leyden gaf de Nederlandse prentkunst al tijdens zijn leven internationaal aanzien. Marcantonio Raimondi heeft prenten van Van Leyden gebruikt voor zijn eigen ontwerpen³. De originaliteit en het technische kunnen van de Leidse graveur was voor Dürer aanleiding hem te ontmoeten - er was volgens Vasari zelfs sprake van een zekere rivaliteit tussen beide kunstenaars. Uiteraard is Van Leyden ook schatplichtig aan de Duitse grootmeester, maar opvallend is dat na de ontmoeting in Antwerpen de gravure in de lage landen in hoog aanzien kwam te staan en een groot internationaal verspreidingsgebied kreeg.

3 JONGE MAN MET EEN SCHEDEL

3.1 Technische gegevens en opmerkingen

De *Jongeman met de schedel* is een vrij grote gravure van 184 x 144 mm. Er staat een initiaal met de letter L linksonder. Deze signering is niet altijd een bewijs dat het monogram door de meester zelf is geplaatst, want soms gebeurde het dat dit later toegevoegd of gekopieerd werd in ander werk. Van Leyden dateerde zijn gravures niet altijd en ook op deze prent staat geen jaartal. Friedländer is een van de eersten die 1519 heeft voorgesteld⁴ als datering voor deze prent en deze is totnogtoe niet weersproken alhoewel het Rijksmuseum een iets ruimere periode voorstaat (1517-1521). In stijl, techniek en allegorische

² Ibid.p. 15

³ Filedt Kok, J. P. and Ger Luijten, *The New Hollstein Lucas van Leyden*, Rotterdam, Netherlands 1996 p. 14

⁴ Friedländer, Max J., *Lucas van Leyden*, Leipzig 1924 p. 22

betekenis is de *Jongeman* nauw verwant aan *De dans van Maria Magdalena* (B122), die door Van Leyden gedateerd is op 1519. Op deze gravure wordt Maria Magdalena getoond in haar wereldlijke genoegens alvorens bekeerd te worden.

Figuur 3 *De dans van Maria Magdalena*, 1519, Lucas van Leyden, gravure 288 x 396

Van de *Jongeman* zijn goede contrastrijke afdrukken aanwezig in het Rijksprentenkabinet, Teylers Museum, British museum, Louvre, Albertina in Wenen. Daarnaast zijn er nog enkele grijze afdrukken in diverse collecties in Europa en de Verenigde Staten. Deze prent is ook gebruikt – deels door kopiëren, deels door namaken – in verschillende uitgaven van Domenicus Lampsonius's boek *Portretten van een aantal beroemde Nederduitse schilders*⁵. De afbeeldingen verschilden nog al per editie, waarop in paragraaf 3.3.4 *Identiteit van de jonge man* nader ingegaan wordt.

Watermerken

Figuur 5 Eenhoorn

Figuur 6 Schild met de 3 lelies en C

Figuur 4 Letter L

Op enkele afdrukken staan watermerken zoals die in het Rijksprentenkabinet, waarop zich een merk bevindt met de drie waterlelies met een c. De goede zwarte afdrukken hebben

⁵ *Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies* (Antwerpen, 1572)

deze drie lelies of een eenhoorn. Op de grijze staat het watermerk met de letter L en ook bij sommige afdrukken de gotische P (niet afgebeeld). Het gebruik van watermerken maakt overigens lang niet altijd een nauwkeurige datering mogelijk; bij de afdrukken van deze prent lijkt het eerder een kwaliteitsaanduiding van de papiersoort⁶.

3.2 Beschrijving

De gravure toont een man ten halve lijve, schuin van voren. Het licht komt van links boven, waardoor het linkerdeel (vanuit de geportretteerde gezien) deels in de schaduw gehuld is. De man draagt een hoed met opvallend lange veren en de hoedrand bevat een insigne met vier knopjes. De geportretteerde heeft een volle haardos met krullende haaruiteinden. De ogen zijn enigszins uitpuilend, de neusrug is gekromd en de kleine mond is voor een deel in de schaduw van zijn gezicht verborgen. Hij draagt een geplooid hemd met een hoge kraag, die gesloten is met een knoop. Op dit onderhemd draagt hij een wambuis met halflange pofmouwen met op het borstgedeelte een viertal kleine splitten. Ook op de mouwen en de baretvormige hoed zijn splitten zichtbaar, kenmerkend voor de mode van de vroege zestiende eeuw. De ruimzittende mantel met afhangende lage kraag en halflange mouwen bedekt het merendeel van zijn kleding. Deze jas verbergt deels een schedel, waarop de man met de rechterhand wijst.

De achtergrond is horizontaal gearceerd wat deze een overwegend grijs neutraal karakter geeft.

3.3 Iconografische aspecten

De gravure *Jongeman met een schedel* bevat een nauwelijks verholten allegorische boodschap, een zogenaamde vanitasvoorstelling. De weelderig geklede jongeling symboliseert het ijdele bestaan en wijst de beschouwer op het tijdelijke van het menselijk leven door zijn nadrukkelijke gebaar naar de schedel die half onder zijn mantel verscholen is. De dood ligt op de loer, al zien wij hem niet altijd naderen.

Er zijn in dit portret door Van Leyden vele elementen aangebracht om deze boodschap te versterken. Dit was mogelijkwerwijs noodzakelijk voor de middeleeuwse beschouwer omdat een dergelijke allegorische voorstelling nog niet zo ingeburgerd was. Een aantal passeert de revue in de volgende paragrafen.

3.3.1 Kleding

Lucas van Leyden heeft een zodanige kleding gekozen dat de zestiende-eeuwse beschouwer onmiddellijk kon zien dat het om een rijke man ging. Het onderhemd heeft fijne plooien en een hoge kraag die fraai versierd is met een ruitvormig patroon. Minder bedeeden droegen een frontje of onderhemden van een veel eenvoudiger snit. De mantel is een ruim gesneden tabberd die alleen door de hogere standen gedragen werd. Hoed, insigne en pluimen waarover meer, dragen bij aan het concept van een welgestelde.

3.3.2 Het insigne⁷

Figuur 8 Insigne hoed Jongeman

Figuur 7 Insigne: Annunciatie, goud en emaille, ca 1540.

De vier knoppen rondom het insigne geven het een dure uitstraling. Waarschijnlijk gaat het hier om een luxe draagspeld; de “betere luiden” hadden insignes van goud en/of van zilver en lieten dat graag zien. Het lijkt hiermee aannemelijk dat Van Leyden ook met dit insigne op de hoed de welstand van de jongeman

⁷ itgebreide verhandeling van Filedt Kok, J. P. and Ger Luijten, *The New Hollstein Lucas van Leyden*, Rotterdam, Netherlands 1996 p. 21-26

wil tonen.

Het hoofd op het insigne zou een portret kunnen zijn van Karel V, die begin 1519 tot keizer gekroond werd.⁸

3.3.3 De pluimen op de hoed

Figuur 9 De Vaandel-zwaaier (1510)

Opvallend zijn de grote pluimen op de hoed; deze zijn uitbundig uitgevallen. In geen van de prenten van Van Leyden komt een dergelijke hoofdtooi voor. Alleen *De Vaandelzwaaier* heeft veren die enigszins in de buurt komen, maar dat was een functionele uitdossing omdat de drager van het vaandel moest opvallen in het strijdgewoel.

In de zestiende eeuw worden veren soms in een negatieve connotatie gebruikt. Ripa's *Iconologia* is weliswaar ruim na de dood van Lucas van Leyden verschenen, maar is een weergave van zinnebeeldige praktijken uit de zestiende eeuw. Over de personificatie van een van de vijf zintuigen stelt Ripa dat van het gehoor *het lichtlijk in de sinnen* komt. Als personificatie van de vluchtigheid der zinnen stelt hij een jongeman met een *Vederbos* op 't hoofd voor, want dat bediet dat de *Sinnen sich soo licht bewegen, als de pluymen, door een kleyn windeken*.⁹

Waarschijnlijk heeft Van Leyden dit pluimage van de jongeman bewust gekozen om te wijzen op het ijdele, nietswaardige bestaan van het menselijk leven.

3.3.4 Identiteit van de jonge man

"Lucas was wat cleen, en teerachtich van persoon: zijn conterfeytsel comt in druck, van hem self ghedaen wesende, jonck sonder baert, een beeldt wat meer als half, met een groote Muts met vederen op, hebbende in zijn cleedt oft boesem een doots-hoofd."

Dit citaat uit het *Schilder-Boeck* heeft lange tijd geleid tot de veronderstelling dat de besproken prent een zelfportret van Van Leyden is. Beets¹⁰ spreekt in 1913 nog over een zelfbespiegeling en een merkwaardige, stil-droevige expressie.

Figuur 11 Detail portret Jongeman met schedel

Figuur 10 Detail portret Lucas van Leyden door Dürer in 1521, gespiegeld

Het vermoedelijk het meest betrouwbare portret van Lucas van Leyden is Dürers zilverstift tekening van 1521. De Duitse kunstenaar maakt in zijn dagboek aantekening immers zelf gewag van de ontmoeting en gebruikt deze gelegenheid om een tekening van deze kleine man te maken.¹¹ Dürer schrijft in zijn dagboek: *Ich hab meister Lucas van Leyden mit dem stefft conterfet*.

⁸ Zie bijvoorbeeld Hackenbroch, Yvonne, *Enseignes*, Firenze 1996 p. 168

⁹ Jongh, E. de and Rijksmuseum (Netherlands), *Tot lering en vermaak : betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1976 p. 59

¹⁰ Beets, Nicolaas, *Lucas van Leyden*, Amsterdam 1940 p. 21

¹¹ Dürer hield een dagboek bij van zijn reis door de Nederlanden. De portretten van zijn ontmoetingen tekende hij in zijn schetsboek, waarna hij de tekening ervuit haalde en aan de geportretteerde gaf. Er is aantal van deze

Vergelijking van het gezicht van de Jongeman met de tekening van Dürer laat grote verschillen zien: het haar van de jongeman is krullend, terwijl Dürers portret stijl haar toont. De neus is enigszins gebogen, die van de zilverstifttekening is recht. De wangen zijn smaller, waardoor de mond in de tekening van Dürer verhoudingsgewijs groter is. Bij de *Jongman* valt de puntige kin op.

Er is over het ware uiterlijk van Lucas van Leyden veel en lang gespeculeerd. Dit is vermoedelijk veroorzaakt door het eerder gememoreerde boek over portretten van beroemde Nederduitse schilders¹² met bijschriften van Domenicus Lampsonius.

Figuur 14 Lampsonius 1572

Figuur 13 Galle 1600

Figuur 15 Hondius 1610

Figuur 12 Hondius 1650/1598

In de eerste druk verscheen een portret van Lucas van Leyden, dat een getrouwe kopie – weliswaar in spiegelbeeld – was van de tekening van Dürer. Het gedicht bij deze afbeelding noemt ook Dürer, zonder dat hiermee overigens bedoeld wordt dat deze ook de maker van het portret is. In de vierde druk van 1600 echter heeft uitgever Galle dit portret vervangen door een andere prent, een versleten afdruk van de *Jongeman met de doodskop*. Misschien heeft de uitgever zich laten leiden door informatie van Karel van Mander.¹³ In 1610 geeft Hendrik Hondius hetzelfde boek uit maar met een andere versie van de *Jongeman*, zonder pluimen en in spiegelbeeld. En om de mystificatie compleet te maken geeft dezelfde uitgever in 1650 het portrettenboek uit met een door hemzelf gemaakte gravure uit 1598. Deze lijkt weer geïnspireerd te zijn op de gravure naar Albrecht Dürer uit 1521.¹⁴

Figuur 16 Mansportret Lucas van Leyden, ca 1527

Een paneelschildering uit 1527 heeft eveneens aan de verwarring bijgedragen. Deze wordt toegeschreven aan Lucas van Leyden, maar er is geen enkel bewijs voor het vermoeden dat het om een zelfportret gaat. Toch is het vele malen gekopieerd, onder anderen door kunstenaars als Andries Stock en Rubens, die dit schilderij als vanzelfsprekend voor een zelfportret hielden.

Samenvattend kan gesteld worden dat op grond van de vergelijking met de schets van Dürer de *Jongeman* niet de kunstenaar zelf voorstelt. Bovendien is de aard van de voorstelling dusdanig – rijke jonge man die een memento mori boodschap verbeeldt – dat er geen noodzaak voor Lucas van Leyden is om zichzelf af te beelden. Een zelfportret zou de betekenis misschien eerder verzwakken omdat het de

schetsen bewaard gebleven, waarvan bovengenoemde in het Palais des Beaux-Arts in Lille. Hiermee is overigens nog steeds niet onomstotelijk bewezen dat het een portret van Lucas is, maar Lampsonius was kennelijk deze mening toegedaan, gezien de gelijkenis van diens gravure met Dürers schets.

¹² *Pictorum aliquot celeberrimorum Germaniae inferioris effigies* door weduwe Cock, Antwerpen 1572

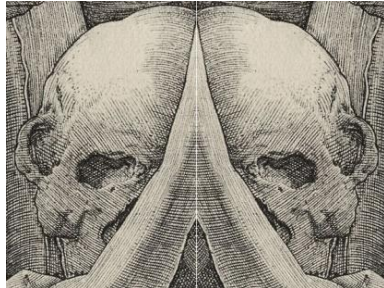
¹³ Van Mander citeert het gedicht zonder dat hij kanttekeningen plaatst bij de afbeelding van Van Leyden in Lampsonius. Mogelijk gebruikte hij de vierde editie.

¹⁴ Zie voor een uitgebreide analyse Vos, Rik, *Lucas van Leyden*, Bussum 1978 p. 17-23

kunstenaar centraal stelt in plaats van de boodschap.

3.3.5 De schedel

Opvallend is de op het eerste gezicht merkwaardig gevormde schedel; deze lijkt misvormd. Toch is dit minder vreemd als de volgende reconstructie van het ontbrekende deel van de doodskop wordt gemaakt.

Figuur 18 Horizontale spiegel van het linkerdeel van de schedel

Figuur 17 Links en rechts gecombineerd

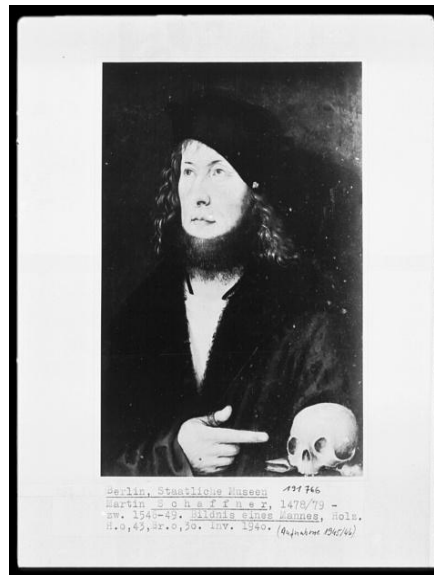
intekening van ontbrekende delen ontstaat een redelijk normaal beeld van de schedel. Alleen de merkwaardige gevormde botelementen ter hoogte van de oren zijn anatomisch incorrect en vermoedelijk ingegeven door een tekening van Dürer van een doodskop uit een familie-wapen¹⁵.

3.4 Situering

De vraag, hoe het idee voor deze vanitasvoorstelling tot stand is gekomen, laat zich lastig beantwoorden. Er zijn weinig voorbeelden van mannen die wijzen op een schedel uit de periode voor 1519. Het kan zijn dat Lucas van Leyden zich heeft laten leiden door een gravure van Dürer van St Hiëronymus uit 1514, waarop een schedel in de vensterbank ligt met de heilige aan de schrijftafel op de achtergrond. Van Leyden kende deze prent, want hij maakte in 1521 ook een gravure van St Hiëronymus, die op zelfde wijze als bij de *Jongeman* wijst op de schedel.

**Figuur 20 St Hieronymus in zijn studeerkamer
Dürer, 1514**

Figuur 19 Martin Schaffner, datum onbekend

Ook is er een schilderij van Martin Schaffner (1478/9 – 1558/9), nu teloor gegaan, waarvan onzeker is of dit voor 1519 door Lucas van Leyden gekend is.

¹⁵ Het wapen met de doodskop, H 220 1507 Albrecht Durer.

Wel is het zeker dat na 1519 soortgelijke portretten gemaakt worden door vele kunstenaars, zoals Albrecht Dürer, Claesz en Jacobs en in de zeventiende eeuw Jacques de Gheyn, Frans Hals en vele anderen.

Figuur 22 Dirck Jacobsz, 1531
Pompejus Occo

Figuur 23 Dürer, 1521
St Hieronymus

Figuur 21 Jacob Claesz, 1523
St Hieronymus

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat Lucas van Leyden aan het begin van deze Noord Nederlandse traditie heeft gestaan. Nader onderzoek is gewenst.

LITERATUUR

- Bartsch, A. v., Strauss, W. L. en Spike, J. T., *The illustrated Bartsch*, New York 1978
- Beets, N., *Lucas van Leyden*, Amsterdam 1940
- Conrads, M. en Zwartjes, G., *Westerse kledingstijlen van de vroege middeleeuwen tot heden*, Baarn 1993
- Filedt Kok, J. P., Kloek, W. T. en Veldman, I. M., *Lucas van Leyden studies*, Haarlem 1979
- Filedt Kok, J. P. en Luijten, G., *The New Hollstein Lucas van Leyden*, Rotterdam, Netherlands 1996
- Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, Leyden 1973
- Friedländer, M. J., *Lucas van Leyden*, Leipzig 1924 (Meister der Graphik)
- Hackenbroch, Y., *Ensignes*, Firenze 1996
- Hedergott, B. en Herzog Anton-Ulrich-Museum Braunschweig., *Selbstbildnisse und Künstlerporträts von Lucas van Leyden bis Anton Raphael Mengs : Ausstellung im Herzog Anton Ulrich-Museum vom 3. Juli bis 14. September 1980*, Braunschweig 1980
- Jongh, E. d. en Rijksmuseum (Netherlands), *Tot lering en vermaak : betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1976
- Mander, C. v., *Het schilder-boeck (facsimile van de eerste uitgave, Haarlem 1604)* Utrecht 1969
- Matile, M., *Druckgraphik Lucas van Leydens und seiner Zeitgenossen : Bestandskatalog der Graphischen Sammlung der ETH Zürich*, Basel 2000
- Stedelijk Museum "Het Prinsenhof" en Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (Belgium), *De schilder in zijn wereld : van Jan van Eyck tot Van Gogh en Ensor : tentoonstelling*, Delft 1964
- Veldman, I. M. en Hoyle, M., *Images for the eye and soul : function and meaning in Netherlandish prints (1450-1650)*, Leiden 2006
- Vos, R., *Lucas van Leyden*, Bussum 1978

OVERZICHT FIGUREN

Figuur 1 Karel van Mander,	1
Figuur 2 Lucas van Leyden, Albrecht Dürer 1521 zilverstift	1
Figuur 3 De dans van Maria Magdalena, 1519, Lucas van Leyden, gravure 288 x 396	3
Figuur 4 Letter L	3
Figuur 5 Eenhoorn	3
Figuur 6 Schild met de 3 lilies en C	3
Figuur 7 Insigne: Annunciatie, goud en emaille, ca 1540.	4
Figuur 8 Insigne hoed Jongeman	4
Figuur 9 De Vaandel-	5
Figuur 10 Detail portret Lucas van Leyden door Dürer in 1521, gespiegeld	5
Figuur 11 Detail portret Jongeman met schedel	5
Figuur 12 Hondius 1650/1598	6
Figuur 13 Galle 1600	6
Figuur 14 Lampsonius 1572	6
Figuur 15 Hondius 1610	6
Figuur 16 Mansportret	6
Figuur 17 Links en rechts gecombineerd	7
Figuur 18 Horizontale spiegel van het linkerdeel van de schedel	7
Figuur 19 Martin Schaffner, datum onbekend	7
Figuur 20 St Hieronymus in zijn studeerkamer	7
Figuur 21 Dirck Jacobsz, 1531	8
Figuur 22 Dürer, 1521	8
Figuur 23 Jacob Claesz, 1523	8